

Drie joodse herkomsten

Drie joodse herkomsten

*Heijermans' Ghetto, in 1906
opgevoerd in Odessa*

ANNE-RUTH WERTHEIM EN RUDI KÜNZEL

Hilversum
Verloren

2021

Afbeeldingen op het omslag: voorzijde, omslag van
het boek van Jonas Wertheim, *Hollanders in den greep ...*, zie p. 58.
Portret Heijermans, zie p. 103; achterzijde, Scene uit Ghetto, zie p. 124.
De portretfoto's zijn gemaakt door Anja Meulenbelt.

ISBN 9789087048921

© 2021 Anne-Ruth Wertheim en Rudi Künzel
Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

Opmaak Rombus/Patricia Harsevoort, Hilversum
Omslagontwerp Rombus/Tanja Stropsma, Hilversum

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoud

Inleiding	7
1 Korte inhoud van <i>Ghetto</i> en de recensie van Jonas Wertheim	14
2 Jonas en Heintje Wertheim-van Gelder, leven en gedachtegoed	19
3 Jonas en Heintje Wertheim-van Gelder: mogen mensen hun ‘zelf’ samenstellen?	64
4 Odessa, geschiedenis en toneel	85
5 Heijermans, God, jodendom en socialisme	101
6 <i>Ghetto</i> : de weerklank in Nederland, 1898-2017	140
7 De recensie van Jonas Wertheim, tekst en uitleg	163
8 Slot: opgeloste en onopgeloste raadsels	181
9 Terugblik	187
Bijlage: Recensies en beschouwingen over <i>Ghetto</i>	189
Bronnen en literatuur	217

Inleiding

Drie figuren worstelen met hun joodse afkomst. De eerste is Jonas Wertheim, de grootvader van Anne-Ruth Wertheim, de ene auteur van dit boek. De tweede figuur is de toneelschrijver Herman Heijermans en de derde is zijn hoofdpersoon Rafaël in het toneelstuk *Ghetto*. Alle drie hebben ze er moeite mee gekluisterd te zijn aan hun afkomst met het bijbehorende stelsel van godsdienstige regels en geboden. Ieder van hen gaat op zoek naar oplossingen en loopt op tegen hindernissen en dilemma's.

Heijermans heeft zijn zoeken de literaire vorm gegeven van een losbreken uit een denkbeeldig getto.¹ Hij bracht in beeld hoe uit het gelovige joodse gezin van een blinde lompenhandelaar de opstandige zoon Rafaël probeert te vertrekken en met zijn uitspraken de gemoederen in beroering brengt: 'Getto? ... De poorten zijn neergehaald, de muren zijn gesloopt. [...] Ze hebben ons uit de getto's gelaten – we zijn tòch bij elkander gebleven.'

Rafaël verlangt naar een wereld zonder scheidslijnen en hekelt de hokjesgeest van groepen gelovigen die elkaar het leven zuur maken: 'Zo is 't op de héle wereld. Zo zitten ze overal, elkander plagend, elkander ophitsend, elkander beliegend.'²

Jonas Wertheim, een Amsterdamse jood, zag in het verre Odessa (dat toen behoorde tot tsaristisch Rusland) dit toneelstuk van Heijermans, vertaald in het Russisch. Om daar te kunnen leven en werken moesten hij en zijn vrouw Heintje van Gelder zich ontdoen van wat hen herkenbaar maakte als joden – hun joodse namen en hun godsdienst –, want het land werd geteisterd door pogroms. Maar geleidelijk aan zou blijken dat hij dieper liggende motieven had om aan zijn joodse herkomst te ontsnappen. De vraag of en in hoeverre mensen zelf mogen bepalen wat hun herkomst voor hen betekent, maakt deel uit van het onderzoek naar het wezen van racisme dat Anne-Ruth Wertheim al jaren bezighoudt.

¹ Zie hoofdstuk 1 voor de samenvatting van de inhoud van dit toneelstuk.

² Herman Heijermans, *Toneelwerken I* (Amsterdam, 1965), 220–221.

In 2017 verscheen het boek *Mij krijgen ze niet levend, De zelfmoorden van mei 1940*.³ Daarin beschrijft Lucas Ligtenberg hoe een verontrustend groot aantal mensen, onder wie veel joden, een eind maakte aan hun leven nadat Nederland zich op 14 mei 1940 had overgegeven aan het Duitse invasieleger. Tot die mensen hoorden ook Jonas en Heintje Wertheim-van Gelder. Lucas Ligtenberg nam contact op met hun kleindochter Anne-Ruth Wertheim en wilde weten of een recensie die hij met de zoekmachine Delpher had gevonden in het *Algemeen Handelsblad* van 16 oktober 1906, ondertekend met J.M. Wertheim, van haar grootvader kon zijn. Het gezin Wertheim heeft inderdaad in 1906 in Odessa gewoond, en zo kwamen we te weten dat Jonas Wertheim daar op 23 september van dat jaar het toneelstuk *Ghetto* van Herman Heijermans heeft gezien.

In de uitgebreide recensie van Jonas Wertheim, onze eerste figuur, komen allerlei raadselachtige zinnen voor. Die wekten de nieuwsgierigheid van de andere auteur van dit boek, Rudi Künzel, die zich als historicus van de middeleeuwen al zijn leven lang bezighoudt met het ontrafelen van teksten. Hij voelde zich al bij dit onderzoek betrokken omdat hij graag zijn ouders wilde eren voor hun moed om in de Tweede Wereldoorlog joden verborgen te houden. Hij stortte zich op de op het eerste gezicht onbegrijpelijke zinsneden in de recensie en die bleken alles te maken te hebben met de situatie van dat moment in Odessa. Van de bevolking was toen dertig procent joods, en nog maar een jaar tevoren waren bij een ernstige pogrom honderden doden gevallen.

In dit boek proberen wij een beeld te geven van het Odessa in die dagen, de vraag te beantwoorden waarom er al weer zo kort na die pogrom een toneelstuk werd opgevoerd met een joods thema, hoe gebruikelijk het in die tijd was om zulke stukken uit West-Europa in Rusland op te voeren, hoe Heijermans – zelf joods en ook socialist – tot het schrijven van dit stuk was gekomen en hoe dat in Nederland werd ontvangen, hoe het eigenlijk zat met de joodse achtergrond van Anne-Ruths grootouders en ten slotte met wat voor ogen Jonas Wertheim naar het toneelstuk had gekeken.

3 Lucas Ligtenberg, *Mij krijgen ze niet levend. De zelfmoorden van mei 1940* (Amsterdam, 2017).

Het Operagebouw in Odessa, 2018. Foto Anne-Ruth Wertheim

Odessa

Om meer te weten te komen over het Odessa van het begin van de twintigste eeuw en het theaterleven daar, reisden we er in oktober 2018 naar toe. Op 10 oktober 2018 stapten we het statige operagebouw van Odessa binnen om kaartjes te kopen voor de uitvoering van Puccini's *Turandot*, maar vooral ook om ons te laten rondleiden in het gebouw. In onze voorafgaande correspondentie met de mensen van de Odessa National Research Library was de mogelijkheid ter sprake gekomen dat dit het Stadstheater was waar Jonas op die gedenkwaardige avond in 1906 het toneelstuk *Ghetto* had aanschouwd. Door er zelf te gaan kijken, hoopten we daarvan bevestiging te krijgen.

Het trof dat we de enige toehoorders waren toen rondleidster Larysa Voronenko ons het gebouw van onder tot boven liet zien. Ze vertelde dat het inderdaad ooit een schouwburg was geweest, dat het in 1873 was afgebrand, waarna het in 1884-1887 werd vervangen door dit gebouw in Weense Barokstijl en dat er nu alleen nog opera's en balletuitvoeringen gegeven werden.⁴ Wij vertelden dat we hier niet zomaar waren en toen

⁴ Patricia Herlihy, *Odessa. A history, 1794-1914* (Cambridge Mass., 1986), 35.

wilde ze alles van ons horen over die opvoering in 1906. Want in haar dagelijkse rondleidingen nam ze graag anekdotes op, en ze wist wel zeker dat er voor ons verhaal veel belangstelling zou bestaan, vooral bij haar talrijke joodse bezoekers. Alleen vond ze het ondenkbaar dat er een jaar na de grote pogrom van 1905 een stuk zou zijn opgevoerd met de titel *Ghetto*. Zo'n stuk op dat moment opvoeren in de belangrijkste schouwburg van de stad, dat zou eenvoudig neerkomen op een provocatie van de verhitte gemoederen. Een besloten opvoering in één van de achteraftheatertjes had misschien nog gekund, maar hier, nee, onmogelijk. Een beetje teleurgesteld namen we afscheid en hoopten dat ons bezoek aan de wetenschappelijke bibliotheek van Odessa, een paar dagen later, klaarheid zou brengen.

In de Odessa National Research Library werden we ontvangen door het hoofd van de internationale afdeling Natalya Dyba en haar collega Olga Barkovskaya. Op onze vraag of het stuk kon zijn opgevoerd in wat nu het operagebouw is, fronste Natalya Dyba haar wenkbrauwen. Tot Olga Barkovskaya een map op tafel legde met fotokopieën van Russische kranten uit die dagen. In een advertentie in de *Odessa Review* van de

Городской театр. Дирекція М. Ф. БАГРОВА. Суббота, 23 - Гейерманса „ВЪ ЕВРЕЙСКОМЪ КВАРТАЛѢ“ драма въ 3 д. уч. г-жи Звѣрева, Шухмина. Куромцевъ, Павленковъ, Равсуд-Кулябко, Шмидгофъ и др. 2) „Спены земледѣла“ соч. Шмидгофъ исп. авторъ. Воскр. 2 спект. - являемъ Ибсена „Привидѣнія“ 3) Чеховъ „Предложеніе“, ш. въ 1 д. Веч. во 2 р. в. п. М. Дрейера „ДОЛИНА ЖИЗНИ“ ист. ком. въ 4 д. 25-4 общед. сает. Чеховъ „Чайка“ пьеса въ 4 д.

Новый театр. Еврейско-Нѣмецкая труппа А. Финцова. Въ субботу, 23 сентября 1906 г. „ГЕРШЕЛЕ ДОВРОВНЕРЪ“, драма въ 4 д. съ карт. соч. Гордона. Слѣдующій спектакль въ воскресенье, 24 септбрия.

Театръ Варьете Hotel du Nord **Сѣверный-Ресторанъ** Дирекція Южно-Русская Артель

Ежедневно большой дивертисментъ первоклассныхъ артистокъ и артистовъ, знаменитыхъ Испанск. танцор. дуэтъ Les Florido. Летящій серпантъ. Эффектная иллюзія М-лль Ада Францисъ. пѣтомим. съ пѣніемъ и танцами Les 4 Detuz's. 3 черта Лури—Лури. Парижск. этюэль М-лль Lucette Darbelle франц. дуэтисты Monfils et Maillie The 3 American Star Русская артистка М-лль Садовская, квартетъ Мелодіи, подлунны. гимнасты Oglos Trio, Венгер. артистки Павла Зача, Лидія Лисъ, М-лль Мелани—ла-Патти. Польскій балетъ и много другихъ, болѣе 40 ном. разнообразной программы. Начало музыки въ 8½ час. веч., концерта ровно въ 9 час. веч.

Средне-Фонтанская дор., 4 ст.

Advertentietekst: 'Het Stadstheater. Directie van M. F. Bagrov. Zaterdag de drieëntwintigste: *In de Joodse Wijk* van Heijermans, een drama in drie bedrijven'

dag voor de uitvoering, 22 september 1906, stond duidelijk de naam van Heijermans vermeld en als plaats van uitvoering het Stadstheater, nu dus het Nationale Opera- en Balletgebouw. Maar als titel van het toneelstuk stond er niet *Ghetto*, maar *De Joodse Wijk*. Onze raadgeefsters veronderstelden dat men, om de beladenheid van de term ghetto te vermijden – in het Russisch heeft die een grimmiger klank dan in andere talen – deze titel had gekozen. Een bijkomende reden kon zijn geweest dat de nieuwe titel verwees naar de wijk Moldavanka in Odessa die in die tijd een groot deel van de joodse inwoners herbergde.

Toch bleven we ons afvragen hoe het mogelijk was dat men in 1906, na de verschrikkingen van het jaar daarvoor, een toneelstuk met een joods thema had kunnen opvoeren. In hoofdstuk 4 gaan we in op de politieke en culturele voorgeschiedenis van deze opvoering, de ontwikkeling van het toneel in Odessa, de invloed van de joodse bevolkingsgroep op het culturele leven en de met de tijd in gewelddadigheid wisselende, maar nooit afwezige antisemitische dreiging.

Grootouders

Jonas Wertheim, de eerste figuur in dit boek, en zijn vrouw Heintje van Gelder hebben hun hele leven geprobeerd te ontkomen aan het stigma van hun joodse afkomst en zijn daar uiteindelijk toch door ingehaald. Om in 1906 in het tsaristische Rusland te kunnen gaan wonen, dat vergeleken met Nederland een veel virulenter antisemitisme kende, was het nodig daar ‘incognito’, als niet-joden, binnen te komen. Daarmee waren ze echter niet af van het antisemitisme, van de problemen die hun wens om te assimileren met zich meebracht, en van de consequenties daarvan voor hun kinderen Hans en Wim. Daarover gaan de hoofdstukken 2 en 3, die door Anne-Ruth zijn geschreven in de ik-vorm.

Herman Heijermans (1864-1924)

Voordat hij in 1898 zijn toneelstuk *Ghetto* schreef, had Heijermans, de tweede figuur in dit boek, een hele ontwikkeling doorgemaakt. Het gezin waarin hij opgegroeide, was gelovig joods, maar wars van religieuze afzondering. In zijn eerdere romans en artikelen is te lezen hoe hij worstelde met zijn godsbegrip en hoe hij zijn gedachten en gevoelens verbond met zijn geleidelijk aan ontwakende ideeën over een toekomstige socialistische samenleving. Rondom de eeuwwisseling vormde *Ghetto*

een mijlpaal in zijn denken, waarvan hij belangrijke aspecten gestalte gaf in de figuur Rafaël. Daarover gaat hoofdstuk 5.

Kort voor de première van *Ghetto* somde Heijermans een lijstje op van andere joden die ontsnapten aan de traditie, ten teken dat hij zich in goed gezelschap bevond. Onder één van zijn vele pseudoniemen liet hij opperrabbiijn Dünner zijn woede botvieren op joden die dit deden:

Vervloekt Karl Marx, Fernand Lassalle
Vervloekt Spinoza, óók Van Hall en
d'andren – 'k vervloek ze *àllen*!
Ik wil een tijd van joodsche pais,
Geef mij mijn soep met matsekleis,
Gebench [gezegend] het ghetto-paradijs.⁵

Rafaël

De hoofdpersoon Rafaël van *Ghetto*, en de derde figuur in dit boek, slingert vanaf het podium zijn vurige pleidooien de zaal in. Hij ageert tegen de behoudzucht van zijn joodse familie, hoe zij zich vastklampen aan regels en geboden en lijdzaam hun afzondering aanvaarden. Dan maakt hij aanstalten uit het getto te vertrekken en moedigt hen aan hem te vergezellen. Als zijn woorden afketsen op onbegrip, verwarring en razernij, waagt hij zelf de stap naar buiten en belooft hen zijn krachten te zullen wijden aan een wereld zonder tussenschotten.

Weerklank in Nederland

Op de ontwikkelingen die Heijermans had doorgemaakt, en die vorm kregen in *Ghetto*, is zeer tegenstrijdig gereageerd. Met de zoekmachine Delpher zijn heel wat kranten en tijdschriften op te diepen uit vorige decennia, en zo besloten we op zoek te gaan naar nog meer recensies van uitvoeringen van *Ghetto*. Er zijn tussen 1898 en 2017 talloze kranten- en tijdschriftartikelen geschreven en ook verhandelingen over Heijermans door gezaghebbende recensenten en in die tijd vermaarde literatoren. Er waren zowel commentaren die het stuk de hemel in prezen als die het stuk de grond in boorden, en alle gradaties daartussen. Ze vormen een spiegel van het denken in de Nederlandse samenleving over religieuze

⁵ Hans Goedkoop, *Geluk. Het leven van Herman Heijermans* (Amsterdam, 1996), noot 64 op p. 470; *De Jonge Gids* 2 (1898-1899), 546-548.

behoudzucht, antisemitisme, secularisering, emancipatie en socialisme. Zie hierover hoofdstuk 6 en de bijlage.

De recensie van Jonas Wertheim

Uit onze belangrijkste bron, de recensie die Jonas Wertheim schreef over de opvoering in Odessa, bleken we heel verschillende soorten informatie te kunnen halen.⁶ Sommige van zijn opmerkingen werpen licht op zijn eigen opvattingen, andere zeggen iets over de politieke verhoudingen in die tijd en weer andere gaan over de reacties van het publiek. Er werd enthousiast geapplaudisseerd voor de redevoeringen van hoofdpersoon Rafaël, en het doek moest talloze keren worden opgehaald en weer neergelaten. Maar er was ook tumult in de zaal en zelfs een korte periode van paniek, waarbij een deel van de toeschouwers de zaal verliet.

Wat kon hier achter hebben gezeten? In hoeverre konden deze uitingen afkomstig zijn geweest van joden, of juist van niet-joden, en konden er binnen die groepen misschien ook weer verschillen van opvatting zijn geweest? Hierover gaat hoofdstuk 7, waarin ook de enige Russische recensie van vlak na deze opvoering wordt besproken.⁷

Slot

In hoofdstuk 8 zetten we uiteen welke raadsels we wel en niet hebben opgelost. De personages Jonas Wertheim, Herman Heijermans en Rafaël blijken verschillende uitwegen te hebben gezocht uit wat ze beschouwden als een benauwende inperking van hun mogelijkheden. Bij Jonas gold die inperking vooral zijn persoonlijk leven en streven. Heijermans vond dat de hele mensheid leed onder het bestaan van tussenschotten tussen godsdiensten en wat in die tijd nog zonder gewetensbezwaar met *rassen* werd aangeduid, en zocht naar universele oplossingen. Rafaël, ontsproten aan de verbeelding, geeft gestalte aan zijn persoonlijke uitbraak en toont ons toeschouwers een verleidelijk vergezicht van een betere wereld.

⁶ De volledige recensie hebben we opgenomen in hoofdstuk 1.

⁷ Zie in hoofdstuk 7 de recensie van de Russische recensent Moera, die de mensen van de Odessa National Research Library hadden gevonden in de *Odessa Review*.

I Korte inhoud van *Ghetto* en de recensie van Jonas Wertheim

Hier volgt eerst de korte inhoud van het toneelstuk *Ghetto* van Herman Heijermans en dan de recensie die Jonas Wertheim schreef in het *Algemeen Handelsblad* van 16 oktober 1906. De première in Odessa van het stuk in Russische vertaling werd opgevoerd op 23 september 1906, en op 26 september 1906 was er een reprise. Onbekend is welke van de twee opvoeringen hij heeft bijgewoond.

De inhoud van *Ghetto*

Het toneelstuk *Ghetto* van Herman Heijermans speelt zich af in de kelderwoning van de oude Sachel, een blinde lompenhandelaar in de Amsterdamse jodenbuurt. De familie is gelovig joods, houdt zich aan alle religieuze voorschriften en laat de christelijke dienstbode Rose de handelingen verrichten die hen op sabbat verboden zijn. De zuster van Sachel, Esther, woont ook in het huis en steunt hem in alles. Wanneer zoon Rafaël te kennen geeft het huis, het denkbeeldige getto te verlaten, is de familie geschokt. In het geheim is hij een relatie begonnen met Rose, terwijl de familie samen met Haezer, de rabbijn, aan het bekokstoven is dat hij zal trouwen met de dochter van Sachels collega en vriend Aäron, het joodse meisje Rebecca.

Als Rafaël weigert, brengt dat de drijfveren van ieder van de personages in beeld. Terzijde gestaan door de wijze, maar partijdige rabbijn benadrukt de familie alle voordelen van het leven in een beslotenheid waarin heilige beginselen worden nageleefd en gezamenlijk wordt opgetreden tegen de vijandige buitenwereld. Rafaël hekelt juist die beslotenheid en verwijt zijn vader dat hij het niet zo nauw nam met die beginselen – als kind had hij gezien hoe zijn vader bij de verkoop van zijn lompen had gesjoemeld met de weegschaal, gebruikmakend van zijn blindheid. Op zijn beurt schetst Rafaël lokkende vergezichten van een wereld zonder scheidsmuren. Hij relativeert het gevaar van buitenaf en probeert zijn familie mee te krijgen. Maar zijn vurige pleidooien ketsen af op een muur van wantrouwen, wanhoop en verzet.